

**Ritüellerin Yok Oluşuna Dair: Günümüzün Bir Tipolojisi,
Byung-Chul Han, Çev. Çağlar Tanyeri, İnkâ Yayınları,
İstanbul, 2022.**

Son dönemin önemli isimlerinden filozof ve kültür kuramcısı Byung Chul Han, günümüz toplumu ile ilgili çözümlenmeleri ve eleştirileriyle dikkat çekmektedir. Han, felsefe, iktidar, dijitalleşme, şiddet, özgürlük, şeffaflık, yorgunluk, estetik, medya teorileri ve popüler kültür konularında çalışmalar yürütmektedir. Yazdığı kısa eserlerde yoğun bir anlatı sunan Han, “Ritüellerin Yok Oluşuna Dair” kitabında da bu durumu sürdürmektedir. Bu kitapta bireysel ve toplumsal yaşamı yoğun, istikrarlı ve düzenli kılan ritüelleri inceleme alanına almaktadır. Bir taraftan yaygınlaşan kolektif narsisizmin ve otantikliğin toplum aidiyetlerini, diğer taraftan da dijitalleşmenin, üretim mantığının ve neoliberal kapitalist küreselleşmenin ritüelleri adım adım ortadan kaldırdığını ve bu durumun hem zaman zaman hem mekân algımızı tahrip ettiğini iddia etmektedir. Kitapta her iki dinamiğin de hem insan doğasını hem de toplumsallığı radikal bir şekilde dönüştürdüğünü gözler önüne sererek tarihsel bir dönemde olduğumuza dikkat çekmektedir. Bunu yaparken ele aldığı konulara dair birçok isim ve olaylara yer vermektedir. Kitapta on bölüm bulunmakla birlikte ele alınan konular şunlardır: Üretim zorlaması, otantiklik zorlaması, kapanmanın ritüelleri, bayram ve din, ölüm kalım oyunu, göstergeler imparatorluğu, düellodan dron savaşlarına, mitostan dataizme ve baştan çıkarmadan pornoya.

Ritüeller, toplumların sahip oldukları değerleri gelecek kuşaklara aktaran sembolik eylemlerdir. Han, ritüellerin iletişimden yoksun bir toplum meydana getirdiğini, günümüzde ise topluluktan yoksun bir iletişimin hâkim olduğunu vurgulamaktadır. Ritüellerin kurucu unsuru semboller, Yunanca’da yeniden-tanıma göstergesi anlamına gelmektedir. Dostlardan biri, kilden yapıma bir levhayı ortadan ikiye böler, yarısını kendisi alır yarısını konuksevriğin göstergesi olarak diğerine verir. Sembol yeniden-tanıma hizmet ederdi (s.9). Han, günümüz dünyasının bu tür sembollerden yoksun olduğunu düşünmektedir. Ona göre, günümüzdeki veriler ve enformasyon sembollerin gücüne sahip değildir. Han, ritüellerin dünyada olma halimizi evde olma haline getirdiğini söylemektedir. Bu durum dünyayı güven duyulabilen bir yer yapmaktadır. Ritüeller zamanı ikamet edebilir kılmaktadır. Antoine de Saint-Exupéry “Citadelle” romanında ritüelleri muhafazanın zaman teknikleri olarak betimler: “Ev mekânda neyse, ritüelde zamanda odur”der. Çünkü zamanın bize, akıp giderken bizi tahrip eden bir şey değil, bizi tamamlayan ve yetkinleştiren bir şey olarak görür (s.10). Han, bu düşüncenin günümüzde değişime uğradığını savunmaktadır. Ona göre, günümüzde zaman sağlam bir yapıdan yoksundur.

Dolayısıyla bu sözü revize eder. “Mekânda şeyler neyse, ritüeller de yaşamda olur” (s.11).

Ritüeller, şeyler gibi yinelenmeleri vasıtasıyla yaşamı istikrarlı ve dayanıklı kılarlar. Han, günümüzdeki üretim zorlamasıyla şeylerin ve ritüellerin dayanıklılıklarından yoksun bıraktığını düşünmektedir. Dolayısıyla üretim zorlaması yaşamın istikrarını ve dayanıklılığını tahrip etmektedir. Ritüeller çerçevesinde şeyler tüketilmez ve harcanmaz, kullanılırlar. Han, günümüzde üretim zorlaması altında şeyler karşısında kullanıcı değil, harcıyıcı bir davranış sergilediğimizi belirtir. Üretim zorlaması sonsuz bir tüketim alanı açmaktadır. Ona göre, sadece şeyleri değil, onların heyecanlarını da tüketiyoruz. Böylece ekonomik olan, estetik olanı sömürgeleştirmektedir. Heyecanın tüketimi ise kendisine yönelik olduğundan narsistlik kendilik-ilişkisini güçlendirir. Günümüzde yeni heyecanların ve yaşantıların peşinden giderken yineleme becerileri kaybedilmektedir. Han, yeni olanın hızla sığılaştığını ve rutinleştiğini ifade etmektedir. Sürekli yeniye yönelik bir üretim zorlaması rutin bataklığına sürüklemektedir. Rutinden, kaçmak için yeni uyarıcılar ve yaşantılar tüketmekteyiz. Dijital iletişim günümüzde giderek topluluktan yoksun bir iletişime evrilmektedir. Han, topluluktan yoksun bir iletişimin daha hızlı olduğunu vurgular. Buna karşılık ritüeller hızlanmaya izin vermeyen süreçlerdir. Enformasyonlarda sürekli bir sirkülasyon vardır (s.22). İletişimin durması üretimin durması anlamına gelmektedir. Daha fazla enformasyon, daha fazla iletişim daha fazla üretim vaat eder. Böylelikle üretim zorlaması kendini iletişim zorlaması olarak açığa vurur. Üretim zorlamasını performans zorlaması takip eder. Performansta kişi sadece kendi kendisiyle ilişki içerisinde ve kendisini üretmektedir.

Ritüellerin yok oluşuyla ilgili bir diğer kavram otantiklik zorlamasıdır. Otantiklik, bir performans toplumu olarak görülmektedir. Otantiklik kendiliğinin ötesindeki alandan gelen taleplerin düşmanı değildir, tam tersine bu talepler onun ön koşuludur. Charles Taylor, otantikliğin biçimi ve içeriği arasında ayırım yapmaktadır. Kendine-dönüklük, kendini gerçekleştirme onun biçimiyle ilgilidir. Ancak Taylor, talep ettiği üzere, içeriği bencil olmamalıdır. Otantiklik, kendini sadece kimlik tasarımıyla, yani toplulukla kurduğu açık ilişkiyle kanıtlayabilir. Han, Taylor'ın tersine otantikliğin kendisini, topluluğun karşıtı olarak görmektedir. Narsistlik tutumu yüzünden, topluluk oluşumu üzerinde bir karşı etki yaratmaktadır (s.26). Dolayısıyla biçim ve içerik çakışmaktadır. Otantiklik kültürü, kimlik sorununu toplumdan tekil kişiliğe kaydırmaktadır. Sürekli bir kendilik-üretimi çalışması yapılmaktadır. Bu sebeple otantiklik toplumu atomize etmektedir. Neoliberal dönemde otantiklik özgürlük ve kendini gerçekleştirme fikrini boşa düşürmekte ve verimli sömürünün bir aracı olarak tersine çevirmektedir. Han, otantikliğin kendine özgürlük süsü verdiği anda tahakkümün tamamlandığını vurgulamaktadır.

Otantiklik toplumu aynı zamanda bir çıplaklık toplumdur. Han, bu ruh-üryanlığı otantikliğe pornografik özellikler kazandırdığını belirtir (s.27). Özel alan ve mahremiyet ne denli ifşa ediliyorsa, sosyal ilişkiler o denli sahici ve otantik sayılmaktadır. Oysa 18. yüzyıl toplumunu ritüelleşmiş etkileşim biçimleri belirliyordu. Kamusal alan bir sahne gibi görünmekteydi. Han, otantiklik kültürünün kamusal alanı erozyona uğrattığını düşünmektedir. Ona göre, kamusal alan özel alanlar halinde ufulanmaktadır. Bu durumda kamusal alandaki ritüeller tahribata uğramaktadır. Han, otantiklik kültürü ritüelleşmiş etkileşim biçimlerine karşı duyulan güvensizlikle başa baş gittiği düşünmektedir. Ona göre, biçimlendirilmiş davranış otantik değildir veya demode olarak görülmektedir. Otantiklik toplumunda eylemler psikolojik motivasyonlarla içeriden yönetilmektedir. Ritüelleşmiş toplumlarda ise eylemleri dışsallaştıran etkileşim biçimleri belirler. Narsisizmin artması kültürü kutsal alanında uzaklaştırmaktadır. Han, kültürün içindeki oyunsallığın, törenselliğin, ritüellerin vb. anlam kaybına uğradığını profanlaştığını (iç dünyasının yoksullaşması) savunmaktadır.

Han'ın, üzerinde durduğu bir diğer konu kapanmanın ritüelleridir. Narsisizmle birlikte insanlar sürekli olarak yeni performanslar ortaya koyarak kendisini gerçekleştirme eğilimindedir. O, günümüzde insanların kendi kendilerinin girişimcileri olan ve kendi kendilerini sömüren egolar halinde ufulananlar olarak betimlemektedir. Özellikle açılma ve sınırsızlaşmayla bu daha da artmaktadır. Bunu sağlayan en önemli unsur ise küreselleşmedir. Dolayısıyla kapanış biçimleri tahrip edilmektedir. Mahal bir kapanış biçimidir. Küresel pazar ise mahalden yoksundur. Dijital ağlar ise mahalli iptal etmeye katkıda bulunmaktadır. Han'a göre ikametinin imkânsız hale geldiği bu ağlarda sörf yapmaktayız. Mahali bir köy örneğinden hareket ederek açıklamaya çalışır. Köy bir kapanma mahalidir. Burada bir birliktelik, bağlılık, kolektif bilinç ve aralarında dile getirilmeyen bir mutabakat vardır. Burası ritüelleşmiş bir topluluktur. Han, böyle topluluklarda bir birlikte dinleme ve birbirini tamamlama olduğunu dile getirmektedir. Bunun yok olduğu noktada ölçsüz bir iletişim başlar. "İletişimden yoksun topluluk, topluluktan yoksun iletişime teslim olmaktadır" (s.39). Kültür de bir kapanma biçimidir ve insanlara kimlik kazandırır. Küreselleşme, kültürel mekânları sınırsızlaştırmak ve dış baskıyla patlatmak suretiyle kültürü mahalden yoksun bırakıp hiper kültür yoluna sokmaktadır. Kapanmanın ritüelleri, mahali istikrarlı kılmaktaydı. Ancak bu bilişsel oryantasyon, dijitalleşme ve küreselleşme tarafından dağıtılmaktadır.

Ritüellerin önemli bir kısmı bayram ve dindir. Dinlerin çoğunda farklı olsa da ritüeller vardır. Han, burada Şadât bayramını örnek gösterir. Sessizlik ve suskunluk, sığ bir dikkat yapısına sahip olan dijital ağda kendine yer bulamamaktadır. Burada hiçbir şey derinleşmez, yoğun değil, yayılımcıdır, bu iletişim gürültüsünün artmasına neden olmaktadır. Kutsal olanın en önemli parçası dinlencedir. Dinlence ve çalışma birbirinin tersidir. Dinlence işin yoğunluğunu atmak için yapılır. Çalışma ise profandır. Han'a göre, günümüzde dinlence bu anlamını yitirmiştir. Yaşamda tamamen profanlaşmakta ve kutsallığı

bozulmaktadır. Han, bir oyun olarak bayramı öz temsilcisi olarak görür. O, yaşamın bayramda dış bir amaca tabi olmak yerine kendi kendisine yönelttiğini düşünür. Dolayısıyla günümüzde üretim zorlamasına tabi olan zaman bayramsız bir zaman anlamına gelmektedir. Han'a göre bayramı kutlamak çalışma sürecinde mümkün değildir. Bayram insanların birbiriyle ve tanrıyla bir topluluk oluşturmasını ve tanrısal olana katılmalarını sağlar. Han, üretim ve çalışma içinde tüm bunların tükenen bir aşamada olduğumuzu vurgulamaktadır (s.50). Han, neoliberal rejim üretimi total haline getirdiğini söyler. Han, kapitalizmin bir din olarak yorumlanmasına karşı çıkar. Kapitalizm topluluk oluşturma gücünden yoksundur. Ama dinin öyle bir tarafı vardır. Agamben kapitalizm ve dini denkleştirmek isterken hacıları ve turistleri aynı düzleme yerleştirir. "Mabetteki inananların veya bir mabetten diğerine gitmek için ülkeyi kat eden hacıların günümüzdeki karşılığı, yabancılaşarak müze haline gelmiş dünyada durmaksızın seyahat eden turistlerdir" (s.53). Han, bu anlayışa karşı, ikisinin bambaşka düzlemlerde olduğunu söyler. Turistler seyahatle artık mahal olmayan anlamda içi boşaltılmış yerlere eşitlemekte, buna karşı hacılar insanları toplayıp birbirine bağlayan mahallere bağlılıklarını sürdürmektedir. Dolayısıyla şabat, tefekküre dayalı dinlencenin ve sessizliğin din için özel olsa da kapitalizm için bir anlam ifade etmez.

Han, arkaik bir ritüel olan ölüm oyununu Bataille'nin aktardığı olay üzerinden değerlendiriyor. Hindistan'da Quilacare bölgesinde cesaret gösterisi ile ölen askerin hikâyesinden hareketle aktarmaktadır. Burada askerler birer oyuncudur. Ölüm korkusu yoktur, çünkü bir tür oyundur. Yaşamın kendisini kutsal ilan eden bir ritüele dayalı toplumdur. Han, bunun bize yadırgayıcı geldiğini belirtir. Bunun kurban verme eyleminden daha fazla olduğunu düşünür. Han, üretimin totalleşmesi yaşamın tutsaklığını elinden aldığını söylemektedir. Günümüzdeki askerler birer oyuncu değildir. Birer işçi ve çalışandır. Çünkü yaptığı işin karşılığında para almaktadır. Oyuncu olan egemen savaşçının tersine ölümden korkar. Han, üretim toplumunun üretim korkusunu hâkimiyeti altına aldığını düşünmektedir (s.58). Ölümün yaşamdan sürgün edilmesi, kapitalist üretim için kurucudur. Ölüm, üretim yoluyla dışa atılmalıdır. Bu nedenle üretim zorlamasının panzehiri ölümle kurulan sembolik mübadeledir. Arkaik toplumlarda yaşam ve ölüm çok fazla ayrılamamıştır. Kurban ritüelleri yaşam ve ölüm arasındaki çok sayıda geçişleri düzenleyen sembolik eylemlerdir. Üretim toplumunda ise ölüm ve yaşam tamamen ayrılmıştır. Han, her şeyin üretim alanına dâhil olduğunu ve oyunun kutsallığının tamamen çalışma ve üretimin profanlığına teslim olduğunu belirtmektedir (s.63).

Modernite, çalışmanın önem kazandığı bir çağdır. Oyuna karşı giderek büyüyen kuşku felsefeye de yansır. Hegel'in Köle-efendi ilişkisi ve diyalektiği bunların en önemlilerindedir. Burada efendi zafer kazanmaya kararlıdır. Zafer için yaşamını riske eder. Oyunun bedelinden çekinmeyendir. Kölenin amacı ise zafer kazanmak için değil, hayatta kalmaktır. Riske girmez ve efendiye bağlanır. Ölüm kalım oyununda efendi özgür adamdır, riske hazırdır. Ötekisi bir köle bir

işçidir. Han, Hegel'i modernitenin filozofu olarak nitelendirir. Hegel açısından çalışmanın önceliği geçerlidir (s.65). Han, Hegel'in çalışmayı hor gören ve onu köleye bırakan oyuncunun özgürlüğüyle bağlantısının kopuk olduğunu düşünür. Han, Marx'ın Hegel'i takip ederek çalışmanın önceliğine tutunduğunu belirtir. Tarihin emekle başladığını söyler. İnsanın tarihi ona göre çalıştığı için vardır. Marx'ın emeği Hegel'in tin fenomelojisinde en üst mertebeye çıkardığını söyler (s.66). Kojève de efendi ve köle diyalektiğinin yorumunda emeği tarihin devindirici mertebesine yükseltmektedir. Dolayısıyla işçi, tarihin biricik öznesi olur. Han ise çalışmanın sonunun, tarihin sonu anlamına gelebileceğini söyler. Kojève tarih sonrasına dair tasavvuruna göre bütün insanlığın önündeki sonsuz şimdii öne alır. Esas anlamıyla insanın veya özgür tarihsel bireyin nihai feshi, aslında kelimenin etkili ve güçlü anlamıyla tüm yapıp etmenin sonlandırılmasıdır. Pratik anlamı savaş ve devrimlerin ortadan kalkmasıdır. Bunun dışında kalan sevgi, sanat, aşk oyunu vb. her şeyin kalması mümkündür. Kojève Japonya'yı gezdikten sonra tarihin sonunu farklı resmeder. Ona göre Japonya geleceğin ritüeller krallığıdır. Han ise bu toplumu hakikat ve aşkınlık olmadan geçinip giden güzel görünüşün dinin yerine geçtiği tepeden tırnağa estetize edilmiş bir toplum olduğunu vurgulamaktadır (s.68).

Çalışma ve üretim zorlaması altında oyun oynama becerileri gittikçe unutuluyor. Dil de bundan nasibini almaktadır. Dil, enformasyonlara aracılık etme veya anlam üretmesiyle görevlendirilmiştir. Dil aynı zamanda gösterenlerin büyüsunü oluşturur. Göstergede gösteren, gösterilen anlamı tarafından absorbe edildiği takdirde dil her türlü büyüsunü kaybeder. Ritüellerin göstergeleri de açık bir anlama bağlanamaz. Dolayısıyla gizemli görünürlükleri dilin artan işlevsizleşmesi ve enformasyonelleşmesi gösteren bolluğu, fazlalığını tasfiye etmektedir. Bu yüzden dilin büyüsunü bozulur. Dilin görkemini aldığı büyü, enformasyon kültüründe kendine yer bulmaz (s.71). Kültür konusunda çalışan Barthes, Japonya üzerinden hareketle bir göstergeler imparatorluğu olduğunu düşünür. Birçok ritüel ve göstergeler örneği verir. Han'a göre gösteren imparatorluğu, ahlaki gösterilen olmadan da kendine yetmektedir. Burada yasa yerine kurallar gösterilenden yoksun gösterenler egemendir. Ritüelleşmiş toplum bir kurallar toplumdur. Onun taşıyıcılığını erdem veya vicdan yerine kurallar tutkusu yapar. Ahlaki yasanın yerine kurallar içselleştirilemez. Dolayısıyla göstergeler imparatorluğunda içsel bir şey yoktur. Tamamen dışsal bir biçimde kendisini gösterir. Göstergeler imparatorluğunda ruh, psikoloji sönüp gitmektedir. Ruh ve psikolojinin yerini kural tutkusu almaktadır (s.77).

Han, bir başka başlıkta savaş ile ritüellerin bağlantısı üzerinde durmaktadır. Huizinga savaşın ritüelleşmesinin etik düzeni bir hayli yükselttiğini vurgular. Ritüelleşmiş düelloların karakteristik bir özelliği olan karşılıklı nezaket eşit haklara sahip ötekinin açıkça tanımlanmasıdır. Savaşın tarafları birbirine saygıyla gösterilenlerine bağlarlar. Birbirine hediye olarak silah değiş-tokuş ederler. Ritüelleşmiş ikili-mücadele olarak savaş, kesin ve sert oyun kurallarından oluşan bir biçimine bürünmeyle şiddeti dizginler. Düello da ritüelleşmiş bir ikili-

mücadeledir. Arkaik kültürdeki adli düelloya kadar gider. Ritüelleşmiş ikili-mücadeleden söz konusu başkasının yok edilmesi değil, onurdur. Taraftarlar savaşa girip hayatlarını ortaya koymakla haysiyetlerini kanıtlar ve yeniden tesis eder. Ritüelleşmiş bu ikili-mücadele modern savaşlarda bu karakterinden yoksundur. Modern savaşlar üretim zorlamasıyla içerisindeki oyunu imha etmiştir. Carl Schmitt'e göre savaş uçağının devreye girmesi savaşı ikili-mücadele olarak imkânsız hale getirmiştir (s.83). Yüz yüze savaşmak ahlaki bir eşitlikti. Ama modern savaşta bu yoktur. Çünkü teknolojik üstünlük ahlaki üstünlüğü yere sermektedir. Ritüelleşmiş düelloda düşman yok edilmesi gereken bir suçlu değildir. Eşit haklara sahip rakip karşı oyuncudur ve aynı haklara sahiptir. Dron savaşı ise rakibi değersizleştiriyor ve suçlu ilan ediyor. Han'a göre dron savaşı ritüelleşmiş ikili-mücadeleyi yok etmektedir. Dron savaşı, her şeyin üretim, performans ve başarı meselesi haline geldiği bir toplumu yansıtmaktadır.

Arkaik dönemde kültürde sadece savaş değil, bilgi aktarımı da oyun biçimindedir. Kutsal bilmece oyunları, kurban kültürünün bir parçasıdır. Yunan filozofların kehanet ve coşku toplumundaki konuşmaları, ortaya koydukları sorunsallar, bir bilmece ve mitos biçiminde çözüme kavuşturulmuş kadim sorunsallarıdır. Bilgelikler eskiden sofistlerden ve teorikçilere kadar uzanan dönemdeki temsilciler birer savaşçı gibidir. Han, Eleali Zenon, Platon, Sokrates, Heraklitos, Empedokles gibi filozofları örnek gösterir (s.88). Sokrates ve Platon'un diyaloglarını birer düelloya ve karşılıklı-mücadele oyununa benzetir. Bu oyunla birçok şey öğretilmeye çalışılır. Huizinga, yaptığı çalışmada bu durumu tespit etmiştir. Han, Huizinga'nın oyunu mutlaklaştırdığını ve bu yüzden Batının bilgi aktarımı sürecindeki paradigma değişimi, yani oyundan çalışmaya geçişle çakışan mitostan hakikate geçişi yanlış değerlendirdiğini düşünmektedir. Han'a göre, düşünme çalışma yönünde ilerledikçe kendi kaynağı olan oyundan uzaklaşmaktadır. Oyun karşısındaki güvensizlik Aydınlanmayla daha da keskinleşir. Kant, oyunu çalışmaya tabii kılar. Ona göre bilgiye ulaştırıcı güçler yani hayal gücü ve anlama yetisi oyun kipindedir. Aydınlanma bilgi öznesinin özerkliğinden yola çıkar. Bu Kant'ın Kopernikçi dönüşüyle başlar. Kant idealizmi, insan öznesinin bilgi üretiminin efendisi olduğu inancındadır (s.91). Han, günümüzde de bir paradigma değişimi gerçekleştiğini düşünmektedir. İnsanı bağımsız bilgi üreticisine yükselten antropolojik-Kopernikçi dönüş dataist bir dönüşle dağılma sürecindedir. İnsan bilgi üreticiliğinden feragat ederek kendi egemenliğini verilere teslim etmektedir. Dataizm, aydınlanma idealizminin ve hümanizmin sonunu getirmektedir. Bilgi artık makinelerle üretilmekle ve insan öznesi saf dışı bırakılmaktadır. Big Data üzerinden üretilen bilgi, insanın kavrayışından uzaklaşmaktadır. Total iletişim ve total gözetimi birleştiren verimli bir tahakküm biçimidir. Tahakküm kendini özgürlük olarak sunmaktadır (s.93). Bu aydınlanma projesinin devamı değil, sorunudur. Çalışma ve üretim zorlaması gereklerini ortaya koyan düşünme iflas etmiştir. Düşünme mitostan dataizme geçişle oyun unsuru tamamen yok olmaktadır.

Han, son olarak baştan çıkarma üzerinde durmaktadır. Ritüeller düzenin parçasıdır. Ancak sex bir işlemdir. Onun yerine doğal düzendedir. Baştan çıkarma, ritüelleşmiş bir ikili-mücadele gibi yapılmıştır. Bir meydan okuma ve düello ayin düzeyinde cereyan eder. Baştan çıkarma, oyunsal bir güç kullanımı içermektedir. Baştan çıkarmanın zaman-yoğun oyunu, günümüzde haz oyunu lehine lağvedilmektedir. Baştan çıkarma ve üretim birbiriyle bağdaşmaz. Özellikle porno sorunu getirir (s.99). Günümüzde üretim ve performans her yerde olduğu gibi cinselliği de ele geçirmiştir. Gizli hiçbir şey kalmamıştır. Beden cinsel bir makine olarak işlev görmektedir.

Sonuç olarak yazar bu kitabında değişen toplumun önemli bir boyutu olan ritüellere odaklanmaktadır. Yeni yapı içerisinde zaman rutinleşmekte ve hızla solmaktadır. Yeniye yönelik bir zorlama olarak üretim zorlamasının ritüelleri yok ettiğini ve rutin bataklığının derinleştiğini vurgulamaktadır. Bunun yanında otantikliğin zorlamasının ritüelleri aşındırdığı savunmaktadır. Değişen dünyanın en önemli yüzü olan küreselleşmenin mahali yok ederek kapanmanın ritüellerine zarar verdiğini belirtmektedir. Benzer şekilde bayram ve din içerisinde yer alan ritüellerin yok olmaya başladığını düşünmektedir. Düello yerine geçen modern savaşların ritüel tarafı kalmadığını söylemektedir. Dijitalleşmeyle bilgiler, datalara dönüşmektedir. Yazara göre, her şey apaçık şeffaf olduğunda büyüün, gizemin ve baştan çıkarmanın ritüel tarafı kalmaz. Kısaca yazar, arkaik dönemde ritüel olarak görülen şeylerin günümüzde anlam kaybına uğradığını iddia etmektedir. Yazar, kitapta teori ve analizlerini eleştirel bir değerlendirme yaparak okuyuculara sunmaktadır. Ritüellere ilişkin değerlendirmelerini yaparken arkaik ve modern topluma, tarihsel olaylara ve kişilere odaklanmaktadır. Yeni yoğun yaşam içerisinde, artan üretim, tüketim, iletişim, enformasyon vb. halen içerisinde olduğumuz bir süreç olduğu için sosyal bilimler literatüründe okunması gereken bir kitap olduğu söylenilebilir.

Muhittin Evren,
Mardin Artuklu Üniversitesi, Savur Meslek Yüksekokulu,
Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, Öğr. Gör.,
muhittinevren@artuklu.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-1977-3831.